

Společenské vztahy v procesu přestavby

Při studiu dějin lidské společnosti se setkáváme mimo jiné i s jednou fascinující skutečností – jak hluboko jsou skryty pod nánošem ideologického „bahna“ a „roštím“ společenských zájmů základní, elementární principy společenské existence, jak vysoká je cena, kterou čas od času společnost platí za jejich vyproštění. Jedním z takových principů, který má ve své podstatě tvar zákona zachování energie, je i princip, že společnost si nemůže rozdělit a spotřebovat více, než si sama vyrobí.

Jeden příklad z historie

Když v osmnáctém století francouzský ministr financí Thurgot, nositel idejí ekonomické školy fyziokratů, přišel na svou dobu s překvapivě vědeckým doporučením – nebrat rolníkům při provádění daňové politiky základní životní prostředky, nezbytné k jejich přežití, ani osivo pro příští sklizeň, nenalezl velkou odezvu. Francouzská šlechta ve své honbě za rozmařilým životem nadále pokračovala v drancování vlastního hospodářství. Tisíce francouzských aristokratů musely skončit pod gilotinou, aby ve své době pokroková buržoazie mohla učinit „velký historický objev“ – prohlásit produktivní lidskou práci za základní zdroj společenského bohatství.

Výrobní vztahy za socialismu a byrokratický pragmatismus

Socialistická společnost jako společnost nového typu vedle úcty k produktivní lidské práci vepsala na své prapory i záruky sociálních jistot člověka. Je možné ukázat, že zdroje našich obtíží a deformací minulosti pramení z jednoho hlubokého teoretického omylu – z předpokladu o možnosti rychlého a bezproblémového spojení principu odměňování podle práce a principu sociálních jistot v rámci socioekonomického mechanismu společnosti.

Z humanistické podstaty socialistické společnosti vyplývá, že v rozpornosti obou principů se historicky prosadil princip sociálních jistot. Co to znamená? Moderní výrobní činnost, bez ohledu na společenské zřízení, v němž probíhá, přináší značná rizika. Současný svět se rychle mění, mění se potřeby lidí i výroby. To přináší vysokou pravděpodobnost nepřesného odhadu potřeb trhu, chování konkurence, chybných investičních rozhodnutí. Za kapitalismu riziko ztrát nese sám výrobce, za socialismu celá společnost. Patrně právě s jistotou, že socialistická společnost nedá nikomu zahynout, se do systému jejích společenských vztahů začal vkrádat neplánovaný prvek – představa o možnosti žít bez ohledu na výsledky své práce, zprvu ojediněle, ale postupně narůstající vztahy příživnictví.

Existují nepochybně dva základní druhy těchto vztahů. Vědomé příživnictví je spojeno s lajdáckým vztahem k práci, s rozkrádáním, s úplatkářstvím, se spekulací z nedostatku zboží a služeb. Tito lidé si přisvojují nepoměrný díl společenského bohatství, aniž by odvedli společnosti nějakou protihodnotu. Nevědomé příživnictví je často spojeno s poctivou prací, která však neuspokojuje žádnou společenskou potřebu. Tito lidé dostávají odměnu za poctivou práci, ale ani v tomto případě společnost nezískává odpovídající protihodnotu.

Je zřejmé, že mezi oběma druhy příživnictví existuje hluboký morální rozdíl. Jejich dopad na ekonomický život společnosti je však ve své podstatě stejný.

Rozrůstání vztahů příživnictví poznamenalo i systém celospolečenského plánování, jednu ze základních vymožeností společenského vlastnictví. Tento systém, jehož základní funkcí byla mobilizace společenských zdrojů a jejich přeskupování do rozhodujících směrů socialistické výstavby, začal prorůstat prvky byrokratického pragmatismu; sanování neefektivních výrobců, udržování fiktivní zaměstnanosti, podléhání resortním a lokálním zájmům bez ohledu na prospěch společnosti jako celku. V atmosféře sociální jistoty tak řada výrobců ztratila zájem na zvyšování efektivnosti výroby a na kvalitě své práce.

Žádná společnost nemůže žít dlouhodobě nad poměry. Růst životní úrovně, zakotvený v dynamice růstu fondů osobní a společenské spotřeby na straně jedné, a klesající efektivnost tvorby hmotných zdrojů na straně druhé vede k napětí mezi potřebami a zdroji. Ceny se dávají do pohybu. Společnost začíná „projídat“ svou budoucnost – fondy modernizace i přírodní zdroje. Systém byrokratického pragmatismu se začíná měnit v mechanismus decelerace.

Setrvačnost starého myšlení a utopický romantismus

Dlouhou dobu jsme žili ve společnosti, která se považovala za nejlepší ze všech možných světů, a jediný rozdíl mezi svou přítomností a budoucností viděla v kvantitativním narůstání ekonomických a sociálních ukazatelů – výroby a životní úrovně. To poznamenalo i teoretické myšlení, které se soustředilo na hledání nejrůznějších cest zlepšování a zdokonalování stávajících společenských vztahů a procesů bez hlubší analýzy skutečných problémů. Vytyčování společenských cílů bez teoretického rozboru sociální reality tak zákonitě vedlo k podceňování složitosti cesty k jejich dosažení, k přeskakování zákonitých etap, k formulaci vnitřně rozporných, a proto nereálných požadavků. Vrcholem tohoto teoretického vandalismu bylo „roubování“ marxistické vědecké představy o komunismu jako plném osvobození člověka – zrušení soukromého vlastnictví, rodiny, společenské dělby práce a tříd včetně odumírání státu – nebo alespoň některých těchto prvků na současný stav společnosti, zcela bez ohledu na to, že mezi komunismem a současností leží skok z říše ekonomické nutnosti do říše svobody a hojnosti, podmíněný kvalitativní přeměnou výrobních sil společnosti.

Společenská věda se tak stala jakousi „srovnávací statistikou“, která mezi přítomností a budoucností vidí pouze kvantitativní rozdíl, a přestala být vědou o společenské dynamice, o kvalitativních sebepřeměnách společnosti. Podstatu této deformace vystihuje Leninovo pojednání *O dialektice*, v němž autor charakterizuje dvě koncepce vývoje: mechanistickou jako vnější, kvantitativní narůstání a dialektickou jako samovývoj z vnitřních rozporů.

Setrvačnost starého myšlení se tak projevuje nedialektickým pojetím sociální reality, formulací nejrůznějších iluzí, rozporných, a proto nedosažitelných cílů. V tom spočívá i podstata jeho utopického romantismu.

Nedialektičnost starého myšlení vedla k jeho selhání i při analýze zhoubného bujení vztahů příživnictví, prorůstajících do pletiva socialistických společenských vztahů. Nejkriklavější případy vědomého příživnictví byly etiketizovány jako přežitky minulosti nebo jevy zanášené do společnosti zvenčí. Nevědomému příživnictví nebyla věnována pozornost vůbec. Boj s příživnictvím byl veden prostředky represivního aparátu v jevové rovině. Zcela mimo rámec teoretického uchopení problému zůstal fakt, že tyto vztahy mohou vyrůstat z nezralé sociálně ekonomické podstaty socialistické společnosti a boj s nimi musí být veden v rovině kvalitativní sebepřeměny společenských vztahů. Tato situace měla svou hlubokou logiku – jestliže žijeme v nejlepším ze všech možných světů, pak každý návrh na kvalitativní sebepřeměnu společnosti se jeví přinejmenším jako krajně podezřelý, ne-li nepřátelský.

Tajuplný trojúhelník a problém historického času

Každá výroba je vztahem mezi člověkem, přírodou a technickou základnou. V tajuplném trojúhelníku vzájemných vztahů těchto tří subsystémů společenské výroby, které lze teoreticky vymezit jako vztah mezi sociální, ekologickou a ekonomickou efektivností, je skryt i klíč k mechanismu urychlení.

Pro utopický romantismus je charakteristická představa o možnosti snadného a bezproblémového spojení těchto tří základních momentů společenské výroby – investic do člověka, do výrobní základny i do ochrany životního prostředí. Ekonomické, ekologické a sociální efekty se vzájemně podmiňují, je proto nutné investovat i do modernizace výroby i do tvorby nových pracovních příležitostí i do odvětví rozvoje člověka (zdravotnictví, školství atd.) i do ochrany životního prostředí.

Jednota ekonomických, sociálních a ekologických efektů v dlouhodobém časovém horizontu existuje zcela nepochybně, neboť investice do člověka a životního prostředí se zhodnocují v růstu kvalifikace, zdraví i přírodních zdrojů, stávají se podmínkou rozvoje ekonomiky v perspektivě. V krátkodobém horizontu však mezi ekonomickými, sociálními a ekologickými efekty existuje rozpor, daný jednak tím, že všechny investice pocházejí z jednoho společného pytle, jednak tím, že sociální a ekologické náklady z hlediska bezprostřední ekonomické efektivnosti vystupují jako přímé náklady výroby a promítají se negativně do cenové hladiny. Skutečné řešení problému souhrnné efektivnosti tedy není možné bez uznání kategorie historického času a stanovení jeho „derivací“ – priorit rozvoje v každém časovém bodě.

Tento problém je už v rámci starého myšlení neřešitelný. Právě proto, že staré myšlení je „srovnávací statikou“, nezná společenskou dynamiku a kategorii historického času, není schopno řešit problém priorit, staví jej mimo rámec teorie, do kompetence společenské praxe. Teorie se tak stává nepraktická a praxe neteoretická. Dochází k upevnění byrokratického pragmatismu, k jeho srůstání s „vědou“.

Vytěsnění kategorie historického času z teoretického myšlení do značné míry ztěžuje správné vymezení dosaženého stupně vývoje výrobních sil a vztahů v naší společnosti, jak se to projevuje i v některých prognózách. Nesporně platí objektivní zákonitost, že společnosti rozvíjejí jednotlivé sektory společenské výroby v pořadí zemědělství – průmysl – služby – informatika atd. Podmínkou rozvoje sekundárního sektoru je určitá efektivnost a produktivita práce v zemědělství, podmínkou rozvoje terciéry určitá efektivnost a produktivita práce v průmyslu. Je skutečností, že paralelně s procesem naší socialistické industrializace probíhal i protikladný proces morální amortizace základních fondů i výrobních dovedností. Dosvědčuje to sestupný vývoj indexů realizačních cen našeho zahraničního obchodu na světových trzích, který se promítá v restrikcí možnosti v oblasti dovozu. Bylo by samozřejmě zapotřebí hluboké analýzy, aby bylo možné posoudit, nakolik náš průmysl existuje nominálně, fyzicky, a nakolik reálně ekonomicky. Právě z tohoto hlediska se jeví jako poněkud dobrodružné představy o možnosti rychlého rozvoje terciéry, o likvidaci ekologicky jistě závadných, ale dosud stále nejefektivnějších odvětví průmyslu nebo o možnostech snadného splácení zahraničních úvěrů v podmínkách naší celkově nízké ekonomické efektivnosti.

Na cestě k sociálnímu a ekonomickému realismu

Smyslem přestavby je nepochybně návrat k sociálnímu a ekonomickému realismu v teoretickém i praktickém myšlení. Klíč k řešení našich aktuálních i perspektivních úkolů je v maximální redukci vztahů příživnictví, v obnovení souvislosti mezi kvalitou a množstvím odvedené práce a celkovou úrovní spotřeby. Objektivní vývoj nás nutí zbavit se představy, že socialismus je synonymem společnosti, která umožňuje lehký a bezstarostný život a kladení stále nových požadavků bez respektování závazků, vyplývajících pro každého ze společenské

dělby práce. Přestavba nemůže zůstat morální výzvou, ale musí být zajištěna chodem celého společenského mechanismu.

V praxi to znamená přechod od „měkkých“ metod byrokratického pragmatismu k „tvrdým“ metodám sociálního a ekonomického řízení, zásadní posílení hmotné odpovědnosti a výrobní iniciativy jednotlivců i kolektivů. Přitom historický čas pracuje proti nám – klesající efektivnost výroby trvale zužuje prostor pro společensky bezbolestné zavedení nezbytných reforem, prosazení principu odměňování podle práce se může v krátké době „srazit“ s bariérou vysoké úrovně zaměstnanosti, která podmiňuje vysokou intenzitu přerozdělovacích procesů a při nízkých mzdách i faktickou nezávislost fondu osobní a společenské spotřeby na reálných ekonomických výsledcích.

Další rozvoj socialistických vztahů nemůže být založen na přeskakování zákonitých historických etap, které vyplynulo ze ztotožnění výrobních vztahů socialismu a komunismu. Výrobní vztahy společnosti, která vstoupila do říše hojnosti a svobody, musí být zákonitě jiné než výrobní vztahy společnosti, která se nachází stále ještě v říši ekonomické nutnosti. Další rozvoj tedy musí využít celý potenciál kulturní výzbroje, který nashromáždila naše civilizace ve svém zápasu s přírodou.

V oblasti „výroby věcí“ půjde o využití širokého spektra vlastnických forem, které by usměrnily jednotlivce i kolektivy ke zvyšování celkové výkonnosti ekonomiky. V kontextu společenského vlastnictví se jako zvláště perspektivní jeví kategorie držby a různých forem spoluúčasti. Daňová politika přitom musí předejít rizikům narůstání sociální nerovnosti na jedné i riziku ubíjení iniciativy na straně druhé.

V oblasti „výroby lidí“ půjde o upevnění rodiny jako základní instituce, zajišťující reprodukci pracovní síly lidí i morálního potenciálu společnosti. V souvislosti s tím je nezbytné velmi citlivě, bez ohrožení chodu klíčových odvětví národního hospodářství, řešit i otázky zaměstnanosti žen, aby nepřispívala ke kumulaci každodenního stresu, který negativně ovlivňuje jejich zdravotní stav a zprostředkovaně i zdravotní stav celé populace.

Prioritou přestavby je zvýšení výkonnosti ekonomiky cestou rozvoje výrobních vztahů, směřující k redukci příživnictví ve všech jeho formách. Přestavba tedy znamená upevnění sociálního řádu společnosti.

*PhDr. Jiří Dvořák, CSc.
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha*

Vytvořit oborovou sociologii veřejného mínění

Redakční rada Sociologického časopisu vyzvala odbornou veřejnost k diskusi o možnostech rozvoje sociologie v procesech přestavby. Sám se necítím kompetentní vyjádřit se k tomu tématu v celé jeho šíři, rád bych však přispěl do diskuse několika poznámkami týkajícími se jednoho z předmětů zájmu sociologů – veřejného mínění a jeho zkoumání.

Dlouhou dobu byla běžnou součástí politického slovníku v Československu i v dalších socialistických zemích teze o rostoucí úloze subjektivního faktoru při budování rozvinuté socialistické společnosti. Tato teze se odrazila i v sociologii – konkrétně v oblasti, nad níž se chci ve svém příspěvku zamýšlet, zejména rozšiřováním empirických výzkumů a větší vážností přisuzovanou v decizní sféře jejich poznatkům. Nelze však říci, že by se promítla do výrazných posunů teoretického poznání veřejného mínění jako společenského jevu. Nechci tím snižovat přínos jednotlivých autorů, kteří v uplynulých třiceti letech publikovali stati nebo monografie o marxistickém chápání veřejného mínění – zdá se však, že jejich přínos k budování ucelené oborové sociologie veřejného mínění je jen parciální.